

SLAVISTICA

№. 20

П. КОВАЛІВ

УКРАЇНСЬКА МОВА

**ТА ЇЇ СТАНОВИЩЕ СЕРЕД ІНШИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

UKRAINIAN AND THE SLAVIC LANGUAGES

Вінніпер

1954

Накладом Т-ва "Рідна Школа" ім. М. Шашкевича

Доправки
Дружеского Общества

Ленинград

Институт
Славяноведения

SLAVISTICA

XX

29. Июля 1955

Башкиров.

SLAVISTICA

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE OF SLAVISTICS OF THE
UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES

Editor-in-Chief — J. B. Rudnyc'kyj

No. 20

P. KOVALIV

UKRAINIAN AND THE SLAVIC LANGUAGES

Winnipeg

1954

Published for UVAN by M. Shashkevych Society

SLAVISTICA

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

За редакцією Яр. Рудницького

Ч. 20

П. КОВАЛІВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
та її становище серед інших слов'янських мов

diasporaina.org.ua

Вінніпер

1954

Накладом Т - ва "Рідна Школа" ім. М. Шашкевича

Dem Andenken an
VATROSLAV JAGIĆ

Пам'яті
ВАТРОСЛАВА ЯГІЧА

1923 — 1953

Інститут Слов'янознавства УВАН

"The claim of Ukrainian to the status of an independent language is almost realized. Differences between it and Russian have always existed, and linguists should give it due attention."

A. P. COLEMAN, President of the
Modern Language Association of
America (1952)

... Zbiorowisko językowe ukraińskie wybitnie się odróżnia od zbiorowiska językowego wielkoruskiego z białoruskim łącznie... W każdym razie jest to różnica bardzo znaczna, każąca nam uznać osobne plemię ukraińskie, osobny lud ukraiński, a... także osobny naród ukraiński."

J. BAUDOUIN de COURTENAY
(1845 — 1929)

ВСТУП

Розвиток кожної мови проходить в органічному зв'язку з розвитком народу. Не даремно женевський професор Фердинанд де-Сосюр (de Saussure) надає мові значення історичного документу того чи іншого народу. Те, що індоєвропейські мови становили колись одну мовну систему, розвинулись з індоєвропейської прамови, дає де-Сосюрові підставу робити висновок про якийсь первісний індоєвропейський етнізм, що його нащадком є народи, які говорять нині цими мовами.

Але не всі народи розвинулись безпосередньо з первісного індоєвропейського етнізму, як і не всі сучасні мови розвинулись безпосередньо з індоєвропейської прамови. Сучасні мови пережили стадії діалектного розвитку більших мовних родин, що відкололися від своєї праіндоєвропейської одности.

До таких більших етнічних одиниць належить велика праслов'янська родина з спільною праслов'янською мовою. В славістичній науці досі немає ще одностайного погляду на праслов'янську мову. Дехто з учених не наважується назвати її мовою, як окрему систему: мовляв, реально такої мови не існувало, як не існувало реально такого єдиного народу, єдиного етнізму. Інші вчені рішучіше вживають цього терміну, надаючи йому цілком реального значення¹⁾.

Варто б на цьому місці згадати слова проф. Яр. Рудницького з його "Лекцій з порівняльної граматики слов'янських мов" Ч. I, Авгсбург 1948, стор. 21:

"Так як спільної індоєвропейської прамови, так само й спільної слов'янської мови (праслов'янської мови, чи слов'янської прамови) — не знаємо, зн. не зберігся до наших часів ніякий пам'ятник тієї спільноти, з якої виводимо всі історично засвідчені слов'янські мови. А проте на основі порівняння з іншими іде. мовами з одного боку, як теж на основі порівняння й відокремлювання мовних спільнощів усіх історично-

1) Див. С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. Прага, 1927.

засвідчених слов'янських мов із другого боку, відтворюємо (реконструюємо) праслов'янську мову, бо таке відтворення (реконструкція) влегшує нам умову працю на полі мовознавства (не тільки вузько слов'янського, але й індоевропейського взагалі). І хоч деякі вчені (напр. Мейє) відмовляють такій реконструкції права на колишнє р е а л ь н е (конкретне) існування, то все таки навіть коли б і погодитися з цим, реконструкція праслов'янських форм і слів виринає як методологічний постулат, як посереднє звено між праїде. епохою розвитку, а добою історичного життя кожної слов'янської мови зокрема. Важлива така реконструкція в трактуванні порівняльної граматики, бо вона дає можливість думати про вихідну точку, про теоретичну базу для конкретних мовних фактів і цим улегшує умову працю дослідника”.

I

ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ НА СЛОВ'ЯНСЬКУ МОВНУ ОДНІСТЬ

У відомому славістичному журналі “Revue des études slaves” (Paris, 1921, t. I) А. Мейє вмістив статтю “De l'unité slave”, присвячену спеціально питанню слов'янської одности. Автор дотримується погляду, що слов'янська одність існувала. Причїм, збереження цієї одности він убачає в двох фактах. Поперше, в тїм, що слов'яни розселилися досить пізно: слов'янська одність ще тривала в VIII ст. по Рїздві Христовїм. Про це, мовляв, свїдчить слово “Карл”, ім'я короля Карла Великого, запозичене в рїзних слов'янських мовах в той спосїб, що сполучення *or* (в слов'янськїм *or*) нормально відбилось в слов'янських мовах як: король (укр., рос.), краль (серб.), *król* (польське). Це свїдчить, на думку Мейє, про цілковиту мовну одність в епоху Карла Великого. Інші слов'янські мови, починаючи від XI або XII ст., подають пізніший стан розвитку цієї форми, але в такїй подібностї, що є незаперечним доказом існування слов'янської одности незадовго перед появою перших писаних пам'яток.

Подруге, в слов'янських народів мовний розвиток відбувався повільно, так що навіть в IX ст. балтїйські і слов'янські говори зберїгали дуже архаїчний тип. Та й усі слов'янські

мови мають багато спільних рис. І справді, каже Мейє, хто знає граматику однієї мови, той легко навчиться другої. У всіх слов'янських мовах є спільна основа вимови, граматики і лексики.

Стаття Мейє викликала появу статті сербського вченого Белїча “О прасловенском Језику” (Slavia, 1924, I), де він теж говорить про слов'янську одність. Белїч не згоджується тїльки з Мейє, що епоха одности тривала в IX ст., і відтягає її назад. На його думку, то правда, що тотожні (або дуже подібні) мовні процеси затримувались і тоді, коли слов'яни вже розселилися, але це не може бути доказом тривання самої праслов'янської епохи.

Приймаючи чужі слова, слов'янські мови мїняли в них звукові групи відповідно до змін у тих групах, що їх вони одержали з праслов'янської мови. Так, серби слова *Martinus*, *Scardona* змїнили на *Мрата*, *Скрадин*; руси слово *varing* змїнили на *варяг* і т. д. Крім того, в пам'ятках з другої половини IX ст. видно, що старослов'янська мова відрїзнялася від праслов'янської в групах *OP*, *OL*, *ЪP*, *ЪL*; замість праслов. *ДJ*, *ТJ*, вже були *ЖД*, *ШТ*. Отож важко припустити, що всі ті явища розвинулись в першїй половинї IX ст. і що перед тим їх не було. В цю добу, — каже Белїч, — не то що одности праслов'янської мови вже не існувало, але и одности самої старослов'янської мови не було, і цю одність треба відсунути на початок VII ст.

Мейє відповїв Белїчевї, що істотної рїзниці в їх поглядах немає. Рїч зрозумїла, що за доби Карла Великого слов'яни вже диференціювались і частково вже відокремилися між собою, але почуття одности всіх слов'янських племен ще не зникло. Розвиток фонетичний і морфологічний був у великій мїрі рївнобїжний, напр., редуція слабих глухих і далї відбувалася.

Цї погляди Мейє і Белїча знайшли цілковите погодження в Н. Трубецкого (Revue des études slave, II, 217-218), який термін “праслов'янський” розумїє як перший період в розвитку спільнослов'янської мови, коли ця остання ще була діалектом мови індоевропейської. В цей період змїни ще були

спільними з деякими іншими індоевропейськими діалектами, тільки ці зміни в своїй сокупності ніде не повторюються, бо характеризують “східнослов’янську мову” як окремих діалект. Другий період — період індивідуальної незалежності, коли спільнослов’янська мова вже не переживала спільних з іншими мовами змін, але в ній ще немає виразних діалектів. Третій період — період діалектної диференціації, в середині спільнослов’янської мови утворилися діалектні групи. Одні зміни цього періоду обіймають увесь слов’янський обшир, інші не переступають ще межі певних діалектів. Цей період Трубецької ділить надвоє: в першій частині діалектні зміни не такі численні (вони спільні всім діалектам), в другій навпаки.

Епоха спільнослов’янської мови, на думку Трубецького, кінчається тоді, коли різні слов’янські мови втрачають здатність брати участь всі разом у спільних змінах. Такою датою він вважає X - XI ст. по Різді Хр., коли стався занепад глухих в усіх слов’янських мовах майже в тотожних умовах.

Згодом виступив із статтею український славіст проф. Є. Тимченко “Слов’янська одність і становище української мови в слов’янській родині” (“Україна”, Київ, 1924, кн. 3), який, підтримуючи думку Трубецького, твердить, що справді “найбільша фонетична диференціація в слов’янських мовах датується досить пізньою добою, коли в більшості діалектів почали зникати носові, зникати й перетворюватися ери, що ми датуємо IX - XII ст., а перед тим подібність між ними була така близька, що почуття мовної одності ще було живе”. Тимченко стверджує це словами літописця: “Словѣнескъ языкъ и рускыи одинъ, от Варягъ бо прозваша ся Русью, а первѣ бѣша Словѣне” (Іпат. літ. Пб). Звичайно, каже Тимченко, це ще не виключає свідомості діалектної різноманітності, яка в період X - XI ст. була вже досить значна, але не така велика, щоб усі слов’яни не могли легко порозумітися між собою.

Проф. Є. Тимченко праслов’янську добу розцінює як добу певних мовних явищ, не вбачаючи ніякого “реального підкладу сучасних слов’янських мов” для праслов’янської мови, яку він розцінює лише гіпотетично, “як наше збудування, науковий препарат, що об’єднує тільки купність спільнослов’янських

рис, рис часто різної передісторичної епохи”. Цей препарат, на думку Тимченка, нам потрібний тільки як вихідна точка “в розгляданні пізнішої мовної еволюції”.

Більш рішуче за праслов’янську мову виступив С. Смаль-Стоцький в праці “Розвиток поглядів на сем’ю слов’янських мов і їх взаємне споріднення” (Прага, 1927). Праслов’янську мову він уявляв собі “як живу мову в устах народу — ще тоді не розкинутого, ані розбитого на часті”. В цій мові, припускає Смаль-Стоцький, були вже різні говори, наріччя, але вони разом творили одну спільну мову, бо вона, ця мова, виявляла спільні ознаки і “якусь загальну подібність”, так що люди взаємно розуміли один одного, дарма що багато дечим різнилися.

С. Смаль-Стоцький цю свою гіпотезу обґрунтовує фактами зіставлення до купи всіх тих особливостей, що в певні періоди їх розвитку були спільними в слов’янських наріччях чи мовах і доказували собою про якусь єдину мовну систему в минулому.

Як бачимо, С. Смаль-Стоцький підвів під свою теорію досить міцну наукову базу. Саме життя сучасних слов’янських народів служить незаперечним доказом, що в минулому існувала якась спільна мовна система. Тепер мова кожного слов’янського народу становить окрему систему, але разом з тим в кожній мові є щось таке, що єднає її з іншими мовами, її сестрами, і робить цю мову приступною до розуміння інших слов’янських народів в їх мовленні. А що означає розуміти іншу мову? Це означає розуміти її систему, відчувати її дух. І саме той факт, що сучасні слов’янські народи часто не погано розуміють один одного кожен своєю власною мовою, відчують взаємну близькість мовних систем, свідчить яскраво про єдину спільну мовну систему в минулому.

Розуміти чужу мову, не вчивши її, відчувати її дух — це означає бути в якійсь кривій спорідненості з носієм цієї мови. В такій спорідненості перебувають між собою і всі слов’янські народи, що вийшли з одного спільного етнічного кореня, з однією мовною системою, що прибрала собі в науці назви праслов’янської мовної системи чи просто праслов’янської мови.

Шляхом порівняльного вивчення слов'янських мов учені славісти витворили навіть граматику праслов'янської мови ²⁾.

Характерними і безспірними особливостями праслов'янської мови, що відрізняли її від інших індоєвропейських мов, в славистичній науці вважаються такі головніші з них:

1) Зникнення приголосних в кінці слів і складів. Порів.: ст.-сл. влькъ, лат. *lupus*, литов. *vilkas*; ст.-сл. сынъ, литов. *sūnus*.

2) Розвій дифтонгів (вони збереглися в литовській мові) в довгі монофтонги. Порів.: ст.-сл. ити, литов. *eiti*; ст.-сл. уши, литов. *ausis*; ст.-сл. сыну (род. одн.), литов. *sūnaus*.

3) Розвій редукованих ъ, ь. Порів.: ст.-сл. льнь, литов. *linas*; ст.-сл. есмь, литов. *esmi*; ст.-сл. дъшти, литов. *duktė*.

4) Розвій носових голосних звуків, що відсутні в литовській мові. Порів.: ст.-сл. пять, литов. *penki*; ст.-сл. рука, пол. *reka*, литов. *ranka*.

5) Розвій звука ū в Ы. Порів.: ст.-сл. дымъ, скр. *dhūmas*, лат. *dūmai*; ст.-сл. сынъ, литов. *sūnus*, скр. *sūnus*.

6) Заміна первісного S на Ch. Порів.: ст.-сл. духъ, литов. *dausas*; ст.-сл. ветъхъ, литов. *vėtušas*.

7) Зміна давніх K, G, Gh в S, Z. Порів.: ст.-сл. съто, скр. *ṣatam*, лат. *centum*, литов. *šimtas*; ст.-сл. десять, лат. *decem*, литов. *dešimtis* та ін.

8) Зм'якшення гортанних Г, К, Х в Ж, Ч, Ш і З, Ц, С. Порів.: ст.-сл. живъ, литов. *gīvas*; ст.-сл. чистъ, литов. *kistas*; ст.-сл. цѣна, литов. *kaina*.

9) Дієприкметники активні минулого часу на ЛТЬ (в литов. немає).

10) Минулий час дієслів — аорист, імперфект (в литов. немає аориста, а імперфект пізнішого творення).

11) Відсутність простого минулого, так званого *Praeteritum*, бажального способу і майбутнього часу, що є в литовській мові.

12) Збереження давнього різноманітного наголосу і довготи голосних звуків ³⁾.

Такий підхід до розуміння праслов'янської мови, як окре-

2) Див. І. Mikola. *Urslavische Grammatik* Heid. 1913. Г. Ильинский. *Праславянская грамматика*. Нежин, 1916 та ін.

3) Див. Т. Флоринский. *Лекции по славянскому языкознанию*. 1895, 1, 12.

мої системи, значно полегшує вирішення питання про так звану класифікацію слов'янських мов та про їх більшу чи меншу спорідненість. Досі вчені намагалися встановити цю спорідненість між окремими слов'янськими мовами, об'єднуючи ці мови в окремі групи. Так виникали різні групові теорії, які проте не давали правдивої картини цієї спорідненості, бо спиралися на кількох ознаках, тоді як насправді дійсне пізнання ступеня спорідненості має спиратися на сумі всіх ознак. З цього погляду С. Смаль-Стоцький зауважує, що, надаючи перевагу одній якійсь ознаці, ми безнастанно впадали б в колізію з іншими. Признаючи, наприклад, повноголосся за характеристичну рису східнослов'янських мов, ми мусіли б, щоб бути послідовними, те ж саме сказати й про сполучення *trat, tret*, об'єднавши чеську мову з південнослов'янськими мовами в одну групу. Тимто такими нетривкими виглядають оті теорії, що їх нам дала за останнє століття славістика ⁴⁾.

Справді бо, як можна уявити собі генетичний зв'язок між різними слов'янськими мовами? На які групи можна поділити їх відповідно до їх взаємної близькості? Взагалі як і на чому ґрунтувати наукову класифікацію слов'янських мов? Такі виникають перед нами питання, і на них ми далі спинимось.

II

СИСТЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Наукове вивчення слов'янських мов, що почалось в епоху слов'янського національного відродження в першій половині XIX ст., розвивалось під впливом порівняльного індоєвропейського мовознавства. Першими, найбільш видатними представниками цієї науки були такі відомі вчені, як: Бопп, Потт, Шляйхер та інші.

Від самого свого початку славістика основним об'єктом своїх студій мала питання про споріднення слов'янських мов та про можливість відтворення їх перводжерела — праслов'янської мовної системи. З приводу цього існує численна наукова література ⁵⁾.

4) Див. С. Смаль-Стоцький. *Розвиток поглядів...* 44.

5) Див. Ягіч в *Archiv fuer slavische Philologie*, XX, *Niederle Slovanské Starozitnosti*, I., Ст. Смаль-Стоцький. *Розвиток поглядів*.

Перший досвід наукового поділу слов'янських мов на дві групи належить патріархові слов'янської філології, чеському вченому Добровському в його творі "Institutiones linguae slavicae dialecti veteris" (1822). До першої групи (східної) він залічує мови: Russica, Slavica vetus, Illyrica seu Serbica, Croatica, Slovenica seu Vindica in Carniola, Stiria et Carinthia. До другої групи (західної) він залічує мови: Slovaca, Bohemica, Sorabica seu Vindica in Lusatia superiori, Corabica in Lusatia inferiori, Polonica.

Як бачимо, до Russica він залічує всі східнослов'янські мови, а болгарської мови зовсім не згадує. В основу цієї класифікації Добровський поклав такі найголовніші ознаки: 1) м'якшення губних бј, вј, мј, пј і бл, вл, мл, пл (земля — земѣ, корабль — krab'); 2) зникнення д в групі дл в східних мовах і збереження його в західних мовах: сало — sadlo, краль — kradl'; 3) Зм'якшення т: шт і ч і с (ц) (пещи—песі, ношть—нос); 4) Сполучення зв, цв gv, kv (звѣзда — hvězda, цвѣтъ — květ⁶⁾).

За класифікацією Добровського пішли інші слависти, поробивши деякі зміни, доповнення тощо: Шафарик (Slovanské starožitosti, 1836, II; Slovanský narodopis, 1842), Цойс (Die Deutschen und Nachbarstaemme, 1836), Копітар (Glagolita Clozianus, 1836), Шляйхер (Краткий очерк доисторической жизни северовосточного отдела индогерманских языков, 1865), Данічіч (Диоба словенских езика, 1874), Бругман (Kurze vergl. Gram. der indogerm. Sprachen, 1904) та ін. Так що біпартиція (двогруповість) уважалась за наукову правду переважно для тих учених, що в своїх класифікаціях дотримувались певних мовних ознак. Окрім хіба Цойса, що в згаданій праці поділ слов'янських мов на дві групи подає на основі давньої історії розпаду слов'ян на Словінів і Антів⁷⁾.

Однак, спостереження над окремими слов'янськими мовами й говорами приводили вчених до висновків, що риси, властиві одній галузі мов, трапляються спорадично і в другій галузі. Напр., звукові сполучення дл, тл існують не виключно в західній галузі, але також і в східній (метла — помело, сідро

6) Проф. Т. Флоринський, Лекции, I, 17.

7) С. Смаль-Стоцький. Развитие взглядов, 14-19.

— сідро). Навпаки, в західній галузі трапляються слова із зниклими д, т перед л, як це властиво в мовах південно-східної галузі. Зм'якшення губних без епентетичного л, властиве західним мовам, трапляється і в деяких говорах східних мов, напр., в західно-українських говорах: робю, спю тощо⁸⁾.

Шляйхер, додержуючись у класифікації все ще біпартиції, проте виставив нову теорію класифікації, що ґрунтується на принципі так званого родовідного перева: одна мова, мовляв, розпадається на дві, з них знову виділяються нові і т. д., так що усі мови в своєму розвитку становлять немов би родовідне дерево. Будучи ознайомлений з методами природничих наук, Шляйхер пристосував ці методи й до мовознавства. Мова подібно до організму живе, мовляв, розвивається, дробиться на частини. Так виникли в нього окремі прамови для окремих груп мов, а звідси більша чи менша спорідненість між мовами.

Шляйхерова система класифікації лягла потім в основу теорії А. Шахматова про східнослов'янську мовну одність чи (конкретніше) "спільноруську прамову". Але про це докладніше скажемо далі.

Майже одночасно виникла й друга теорія — трипартиція (тригруповість), що слов'янські мови поділяла на три групи. Початок цій теорії дав Востоков, який в своїй праці "Рассуждение о славянском языке" (1820), критикуючи погляди Добровського, висловив думку, що російська мова повинна займати середину між галузями південною і західною. За Востоковим пішли Н. Надеждин ("Европеизм и народность", 1836) і М. Максимович (Разные мнения о русском языке", 1845).

На Заході з таким самим поділом виступив чеський історик Палацький (Geschichte von Boehmen, 1836). Цю теорію підтримали: Нідерле (Slovanske starožitnosti), Вондрак (Vergl. Gram. der slav. Sprachen), Розвадовський (Język polski, 1915) та ін.

Згідно з цією теорією, найбільш поширеною в науці стала трипартиційна класифікація: 1) південна галузь (болгарська, сербська та словінська мови), 2) західна галузь (чеська, словацька, польська, кашубська й лужицька та вимерла полаб-

8) Проф. Т. Флоринський. Лекции, I, 20.

ська мови, 3) східна галузь (російська, українська і булоруська мови).

Трипартиційна класифікація побудована переважно за принципом географічно-територіальним, хоч дехто з учених намагається виправдати такий поділ деякими мовними особливостями, звязаними з кожною групою⁹⁾, а також більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп¹⁰⁾.

Класифікація за принципом співжиття окремих груп породила згадану вже теорію родовідного дерева. Проте, все ж таки ця теорія не могла задовольнити потреб справді наукового висвітлення питання спорідненості між слов'янськими мовами. Теорія хвиль Йогана Шмідта, що виникла на індоєвропейському ґрунті, відіграла велику роль і на слов'янському ґрунті¹¹⁾. Свій погляд на слов'янські мови Шмідт розвинув у другій частині свого відомого твору "Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus" (Weimar, 1875, стр. 8-201). Він дотримувався того погляду, що одна мова ніколи не може породити другу, одно нареччя не можна виводити з другого. Всі слов'янські мови, на його думку, утворились поступово від одного кореня — однієї спільної мови шляхом поступової диференціації та індивідуалізації рис і особливостей, властивих цій спільній мові. Існування зародків кожної із слов'янських мов треба припускати в слов'янській прамові ще в доісторичну епоху. Географічний поділ їх Шмідт подає схематично в формі кола.

За теорією Шмідта, однорідні звукові риси переходили з однієї мови в іншу. Сусідні мови найбільше, звичайно, засвоювали схожі особливості, але часто завдяки хвилястій взаємодії мов схожі риси сприймалися мовами, досить далекими одна від одної.

Хоч ця теорія викликала заперечення з боку прихильників теорії родовідного дерева, однак вона принесла велику користь науці. Проф. Т. Флоринський з приводу цього пише так:

9) К. Н. Mayer: "Historische Gram. der russischen Sprache". Bonn, 1923.

10) А. Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий, 1894; Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славян. филологии. Петроград, 1915. Вып. II.

11) Див. його працю "Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen". Weimar, 1872.

"Ледве чи можна сумніватись у тім, що остання (теорія хвиль П. К.) принесла вже немалу користь науці. Руйнуючи віджилі гіпотези, вона прокладає шлях до більш вірного розуміння і розв'язання питання"¹²⁾.

Ще раніше проф. А. Кочубинський у своїй праці "К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий"¹³⁾ писав так: "Будь-яка думка про дерево не можлива, як суперечна природі мови, характерові розвитку, історії творення мов". І далі: "Жодна мова не породила іншої, — всюди на цілому просторі слов'янського світу та ж сама мова; тільки в одному пункті одна форма зазнала одних змін, в другому — інших змін, і ця неоднаковість змін обумовила творення існуючих мов. Схожість і різниця — це наслідок неоднакового історичного руху, діалектної диференціації в різних пунктах мовної території; причім, зміна кожного пункту відбувалася незалежно від зміни кожного іншого, тимто, можлива близькість двох мов, далеких географічно, і віддаленість при географічній близькості (кайкавське ч, російське ч, але польське с).

"Слов'янські мови", — каже далі Кочубинський, — "не впливали одна з одної, не відділялись, як відділяються окремі галузі від стовбура. Був час коли предки сучасних слов'янських народів (українців, білорусів, росіян, поляків, чехів, сербів та ін.) перебували в стані етнографічно-лінгвістичної одности, мови їх були на одному ступні. Але поволі, в різних місцях колись єдиної мовної території і в різний час, під впливом різних умов — психічних (полегшення, спрощення) або матеріальних (вплив природи, культурних відносин тощо) — стала проявлятися сепаратична індивідуалізація, де сильніше, а де слабше, і, кінець кінцем витворились сучасні слов'янські мови. Але, сприймаючи новий дух, та чи інша слов'янська мова не могла цілком відділитися від давнини, — звідси палеонтологічні явища, формації в кожній мові".

Але головне питання залишається все ж таки невирішеним: які мови найбільш близькі одна до одної, яка з мов старша, консервативніша, щоб могла бути покладена в основу класи-

12) Проф. Т. Флоринський. Лекции, I, 26.

13) Записки Император. Новороссийского Университета. Одесса, 1877, т. XXIII, 66—67.

фікації? Теорія хвиль не відповіла на це питання, вона не розяснює надто складного питання про взаємовідносини слов'янських мов. Це привело деяких учених до розчарування, і вони навіть відмовились від класифікації слов'янських мов.

Так, ще І. Срезневський в своїй критиці етнографії Шафарика зазначив, що ледве чи можна поділяти слов'янські мови на будь-які групи. На такий же шлях став і Міклошич, відмовившись від класифікації, розподіляючи слов'янські мови в порядку їх географічно-територіальної близькості: старословінська, новословінська, болгарська, сербохорватська, українська, російська, чеська, польська, горішньолужицька і долішньолужицька¹⁴).

Здавалось би, на цьому треба було б покінчити з класифікацією. А проте, теорія родовідного дерева ще й досі понує, і побудована на ній штучна трипартиційна класифікація лежить в основі багатьох університетських курсів. Причём, цю класифікацію виправдують, ідучи за Шахматовим, більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп. Раніше ми вже вказали були на те, що Шляйхерова система класифікації лягла в основу теорії А. Шахматова про "спільноруську одність". Ця теорія безперечно відіграла певну роль в питанні класифікації слов'янських мов, і на ній нам треба спинитися окремо, щоб висвітлити її суть і розкрити її методологічні основи.

III

ТЕОРІЯ А. ШАХМАТОВА ПРО "СПІЛЬНОРУСЬКУ ОДНІСТЬ"

А. Шахматов виклав висновки своїх досліджень питання про походження слов'янських племен у вступі до "Очерка древнейшего периода истории русского языка" (Энциклопедия Славянской Филологии, 1915, вып. II, ч. I). А невеличка розміром його праця "О древнейших судьбах русского племени", що вийшла ще за життя автора (Русский исторический

14) Див. V. Jagić: Einige Streitfragen. Arch. fuer sl. Philologie, 1898, т. XX, стр. 13—53.

журнал. Петроград, 1916), доповнює й поглиблює висновки "Введения"¹⁵).

Тривале й плідне відокремлене життя слов'ян Шахматов ставить у залежність насамперед від відокремленості їх територій, а також від виникнення серед них такого культурно-економічного центру, який підтримував одність племінного їх життя.

Розпад балто-слов'янської групи Шахматов подає за такою схемою. Північна частина Прибалтійського краю, басейн Західної Двини, завдяки скандинавам могла стати в інші умови, ніж південна частина, басейн Німана, що більше була схильна до германського Повислиння. Скандинави, захопивши Балтійське море, рано з'являються в устях Західної Двини, проходять і через Фінляндію.

Повислиння, в уяві Шахматова, — це друга прабатьківщина слов'ян. Тут закінчився їх рух на південь розпадом на західну галузь, що пішла на Одер і Ельбу, і південно-східну галузь, що тягнеться на південь слідом за германськими племенами.

В VI ст. про слов'ян починають згадувати візантійські письменники. Шахматов, ґрунтуючись на даних цих письменників, твердить, що в VI ст., а найраніше в V ст. слов'яни просунулись до Дунаю і до кордонів імперії. В усякому разі у візантійських письменників вони вже в VI ст. розпались на два племена: Словін і Антів. Анти — східні слов'яни. Цю назву Шахматов признає "ледве слов'янською", вважаючи її кельтського походження, як назву, що її дав "хтось із сусідів".

Відкинуті Словінами від Дунайської рівнини, східні слов'яни згуртувались в "тісній області, обмеженої Дністром і середньою течією Дніпра". Тут співжиття східного слов'янства мало бути досить тривалим. Шахматов визначає цю тривалість "принаймні двома століттями VII-VIII". Це саме, на його думку, і є той період, коли витворились спільні фонетичні особливості (втрата носових звуків, повноголосся, зм'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та ін.). А

15) Див. його ж: "Введение в курс истории русского языка. Петр. 1916. Також: Акад. О. Шахматов—Акад. А. Кримський. Нариси з історії української мови. УАН. Зб. Істор.-Філ. Відділу, ч. 12. Київ, 1924.

саму територію (між Дніпром і Дністром) Шахматов визначає як “спільноруську прабатьківщину”¹⁶). Звідси у нього твердження, що спільнослов'янська родина мов виділила з себе єдину мову східнослов'янську, що пізніше дістала назву “спільноруської” і що сучасні східнослов'янські мови розвинулись уже із цієї східнослов'янської прамови, а не безпосередньо з прамови спільнослов'янської.

Це своє твердження Шахматов обґрунтовує даними з історії східнослов'янських мов, даними, які для доісторичної епохи виявляються, на його думку, спільними в усіх східнослов'янських мовах. До цього періоду Шахматов залічує такі спільні фонетичні явища:

- 1) Сполучення *dl, tl* змінилось в *l* (мыло, сѣла, молитва з *mydlo, sѣdla, modlitva*).
- 2) Сполучення *kv, gv* перед *ѣ* (а в певних випадках і перед *i* в кінці слова) змінилось в *ѣv, žv* (цѣѣтъ, звѣзда).
- 3) Сполучення *rj, bj, vj, mj* змінилось в *rl, bl, vl, ml* (люблю, земля).
- 4) Носове *o* змінилось в *u*, а носове *e* — в *a* (рука, хвалю, пять).
- 5) Носове *ѣ* (старо-болг. юс малий) змінилось в *неносове ѣ* (род. одн.: дѣвицѣ, доушѣ; знахід. множ.: моужѣ).
- 6) Сполучення *tj, dj* змінилось в *ч, ж* (хочю, ноужа, одежда, чюжемоу).
- 7) Сполучення *kt, gt* змінилось в *ѣ* (дѣчере, печь).
- 8) Сполучення *je* на початку слова за певних умов змінилось в *o* (озеро, одинѣ).
- 9) Звуки *e, ѣ* перед *l* в кінці складу змінилось в *o, ѣ* (мелко - молко, а далі: молоко).
- 10) Сполучення *or, ol* на початку слова змінилось в *ro, lo* (локѣтъ, розвязати).
- 11) Повноголосся (городѣ - *gorđѣ*, золото - *zolto*, молоко - *molko* - *melko*).
- 12) Приголосні перед голосними переднього ряду зм'якшились; зокрема перед споконвічним *e* носовим (сядоу).

16) А. Пресняков. Взгляд А. Шахматова на древнейшие судьбы русского племени. Русский исторический журнал. Петроград, 1926, кн. 7.

На підставі цих даних, спільних для східнослов'янських мов, Шахматов робить висновок, що треба припустити існування спільного проміжного періоду між спільнослов'янською прамовою і початковим життям окремих східнослов'янських мов. Цей період він назвав “періодом спільноруської одности”, а мову цього періоду назвав “спільноруською прамовою”¹⁷).

В поняття “спільноруської прамови” Шахматов вкладає подвійне значення. Поперше, воно означає те, що ця мова не дійшла до нас; подруге, — те, що вона є родоначальником всіх східнослов'янських мов з усіма їх діалектами і говорами.

Як бачимо, “спільноруська прамова” в розумінні Шахматова — це гадана, не реальна мова, не засвідчена в пам'ятках. Від цієї гаданої мови Шахматов відрізняє так звану староруську мову, що дійшла до нас в пам'ятках домонгольського періоду (XI-XIII) і належить уже до історичної епохи. Шахматов твердить, що в цей період, згідно з даними пам'яток, “спільноруська прамова” вже не існувала; вона розпалась на кілька діалектних груп: дослідник відрізняє, мовляв, пам'ятки, писані в XI ст. в Новгородській землі, від пам'яток південних. Отже, каже Шахматов, свідчення пам'яток служать доказом того, що спільноруський період кінчився до появи на Русі письменности, тобто до XI ст.

Спочатку “спільноруська прамова” виділила з себе три наріччя: південне, північне, східне. Розвиток цих нарічч належить періодові, що його Шахматов визначає як “староруський період”. Пізніше з цих нарічч розвинулися окремі східнослов'янські мови. Так що десь на початку IX ст., як твердить Шахматов, “єдине руське плем'я” розпалось на три племенні групи: південну, північну і східну. Зберігаючи територіальний зв'язок між собою, кожна група “живе у відокремленім колі економічних інтересів, примикаючи до трьох різних культурних світів”¹⁸).

Виходячи з принципу визначення “спільноруської прамови” як переходнової стадії від праслов'янської мови до сучас-

17) А. Шахматов. Введение в курс истор. русск. языка. Петр. 1916, стр. 12.

18) А. Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия Славянской Филологии. 1915, вып. II, стр. VII-XV.

них східнослов'янських мов — російської, української і білоруської, Шахматов ставить цю “спільноруську прамову” в рівень з іншими слов'янськими мовами — польською, чеською, словацькою, лужицькою, болгарською, сербо-хорватською, словінською — разом з ними зводить її до спільнослов'янської прамови. Всі слов'янські мови, а між ними й “спільноруську прамову”, з погляду їх передісторичного минулого, Шахматов визначає як наріччя спільнослов'янської прамови ¹⁹⁾.

З усього цього виходить, що, за теорією Шахматова, всі слов'янські мови в минулому становили собою наріччя спільнослов'янської прамови, окрім російської, української і білоруської, що їх виникнення Шахматов відтягає майже до XI ст. До того часу вони мали б бути наріччям гаданої “спільноруської прамови”.

IV

КРИТИКА ТЕОРІЇ А. ШАХМАТОВА ТА ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГРУПОВОЇ ТЕОРІЇ

Теорія Шахматова натрапила на опір тих учених, які не бачили ніякої потреби робити висновки про існування “спільноруської прамови”. До цих серйозних, за висловом самого Шахматова, учених належить зокрема Міклошич, який, не заперечуючи близькості української мови до російської, не знаходив проте підстави говорити про “спільноруську прамову” ²⁰⁾.

Навіть такий ідейно близький до Шахматова учений, як Ягіч, і той виступив з критикою його теорії, при всій повазі до авторитету Шахматова. В своїй статті (*Archiv fuer slav. Philologie*, 1918, т. 37) він примушений був заявити свою незгоду з силуванням підставленням фактів. Ягіч пише дослівно так: “Його (Шахматова) виклад справляє враження плано-во і стилєво збудованого будинку, де кожний будівельний камінь займає своє належне місце, та все ж таки цілість має вигляд трохи штучний, ідеї мистця занадто насилують матеріал даних фактів. Такі ж зауваження маю і проти провідних думок

19) Див. Акад. Шахматов—Акад. А. Кримський. Нариси з історії укр. мови. Київ, 1924, стр. 9.

20) Див. А. Шахматов. Введение в курс истории русск. языка, 12.

вступу, де автор свої погляди про виникнення руської мови в її трьох головних наріччях зв'язує з дуже карколомними комбінаціями про прабатьківщину слов'ян спочатку на півночі від Балтів, а потім у Привислинні”.

Згаданий уже український славіст проф. Є. Тимченко в статті про слов'янську одність так само поставився з застереженням до теорії Шахматова. Маючи таку вихідну точку, як праслов'янська мова, Тимченко цілком відкидає потребу “творити мовні міти”, нібито існувала якась “спільноруська прамова”, “бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять тільки фальшиві аспірації” ²¹⁾.

Є. Тимченко цілком поділяє погляди Мейє, який, критикуючи Шахматова ²²⁾, твердив, що його гіпотеза про існування спільного періоду східних слов'ян між періодом слов'янським і періодом виникнення східнослов'янських мов — не очевидна. Цитуючи Мейє, Тимченко пише так: “Не треба забувати, з другого боку, що говірки того самого походження дають часто паралельні розвитки: тотожня інновація, спільна кільком говорам того самого походження не підноситься конечно до старого періоду спільности, хоч би яка вона невиразна” ²³⁾.

Особливо негативну позицію щодо теорії Шахматова зайняв С. Смаль-Стоцький. Ще в своїй українській граматиці, ви-

21) Оп. с. 6. Сучасні совєтські мовознавці, згідно з певною політичною настановою в мовознавстві, не тільки в основі приймають теорію Шахматова, дотримуючись принципу, що всі східнослов'янські мови пережили період спільної “прамови” чи, за сучасною офіційною термінологією, період “східнослов'янської одности” (див. Р. И. Аванесов. К вопросам образования русского национального языка. Вопросы языкознания, 1953, ч. 2, стр. 52. Л. Булаховский. Вопросы происхождения украинского языка. Вопросы языкования, 1953, ч. 2) або “спільного мовного розвитку” (див. В. Г. Орлова. Развитие русского языка и история народа. Вопросы языкознания, 1953, ч. 1), але й відтягають дату “розпаду” цієї “одности” і творення східнослов'янських мов до пізніших часів — до XIV-XV ст., уважаючи в цім питанні погляд Шахматова “застарілим”. Див. Р. И. Аванесов. Вопросы образования русского языка в его говорах. Вестник МГУ, 1947, ч. 9. П. С. Кузнецов. Русская диалектология. Москва, 1951, стр. 15-16. В. Левин. Некоторые вопросы истории русского языка в связи с историей народа. Русский язык в школе, 1952, ч. 3 та інш.

22) Les vues de Shachmatov sur constitution de la nation russe et des dialectes russes. 188—197.

23) Оп. с. 6. Див. ще В. Ганцов у “Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук”, Київ, 1925, кн. V.

даній в 1913 році німецькою мовою, він довів, що українська мова “являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янськї, раніше колись дійсно говореної мови, являє собою тільки переобрання, перетворення праслов'янської мови (її говору) на спеціальний український лад, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад”. Згодом, в 1925 році, С. Смаль-Стоцький знову це саме ствердив у праці “Розвиток поглядів про семью словянських мов і їх взаїмне споріднення”, надрукованій в Ювілейному Збірнику Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, а в другому виданні цієї праці, що вийшла в 1927 році (Прага) окремою книжкою, повторив те саме.

Всі ті аргументи, що ними оперують прихильники теорії Шахматова, зокрема Лер-Сплавінський в критиці на граматику Смаль-Стоцького (*Rocznik sławistyczny*, 1914-1915, VII), Н. Трубейкою (*Über die russische Lautentwicklung. Zeitschrift für sl. Ph.* I, 1925) та ін., ніяк не переконують Смаль-Стоцького, що зайняв виразні позиції, орієнтуючись в багатьох мовних явищах безпосередньо на праслов'янську мову. Такі явища, як: повноголосся, зміна *tj*, *dj* в *ч*, *дж* (*ж*), а також зміна *tl*, *dl* в *л*; *kv*, *gv* — в *cv*, *zv* та ін., що їх Шахматов приймає за доказ спільноруської одности, С. Смаль-Стоцький зводить безпосередньо до праслов'янської епохи.

Ці звукові явища він залічує до загальнослов'янських діалектичних явищ. Він каже, що таке явище, як українське, російське і білоруське *torot* не можна виводити від якогось праруського *torot*, коли це праруське *torot* само бере свій початок в живім праслов'янським під кінець праслов'янської доби відповідно вже зміненім *tort*, бо “таке поступовання противилось би принципам і логіці”. Але, з другого боку, каже Смаль-Стоцький, так само фальшиво було б виводити російське і білоруське йокання, українське ікання (кінь - коня) з праслов'янської мови, бо ці явища розвинулись уже на ґрунті окремих слов'янських мов.

С. Смаль-Стоцький розрізняє дві фази розвитку кожної слов'янської мови: 1) як говору живої праслов'янської мови,

що разом з іншими говорами бере участь в розвитку цієї живої мови; 2) як перетворення цього говору в самостійну мову, що розвивається й живе своїм власним життям, з своїми власними говорами. Відповідно до того, — каже С. Смаль-Стоцький, — одні явища мовні знаходять своє пояснення в причиновому і генетичному зв'язку з такими самими явищами інших слов'янських мов в праслов'янській добі, інші явища — в самостійному її розвитку, в тій питомій системі, яка в ній витворилася в процесі її самостійного розвитку. І тому він вважає за безпідставне встановлювати якусь ще третю фазу розвитку для східнослов'янських мов, фазу “спільноруської прамови”.

З цих міркувань виходячи, С. Смаль-Стоцький вважає більш зрозумілим і виправданим погляд Мейє, висловлений ним у згаданій уже його праці “*De l'unité Slave*” (1921), що розпад мовної одности слов'янської відбувся на кілька століть пізніше, ніж розселення слов'янських племен, і що навіть ще в IX ст. існувала між слов'янами мовна спільність. “Хоч і розійшлися — значить — слов'янські племена вже в п'ятому і шостому столітті, та їхні мови опановували ще довго напрям і тенденції мовного розвитку, винесені ще з слов'янської прабатьківщини; в них довершуються в тім часі — на свій лад — зміни, започаті в говорах праслов'янської мови в праслов'янській добі і вже тим самим кладеться нова основа для дальшого їх самостійного розвитку²⁴).

Основна думка С. Смаль-Стоцького виявляється в тому, що він заперечує принцип родовідного дерева в розвитку слов'янських мов, принцип розвитку однієї мови в другу, як науково не прийнятий принцип, і ставить питання розвитку слов'янських мов на більш витримані методологічні основи.

І справді, коли розглядати мову як систему в цілому комплексі ознак — фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних, — то як можна на підставі лише дванадцяти фонетичних ознак спільних для східнослов'янських мов, будувати якусь гадану “спільноруську прамову”, як це робить А. Шахматов? Така гіпотеза таки справді вражає нас над-

24) С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів, 73.

мірною фантастичністю, здивуваши навіть такого вельми авторитетного вченого, як Ягіч, що в особі Шахматова бачив не тільки близького ідейного співпрацівника на широкому славістичному полі, але й талановитого вченого. А перед науковою його ерудицією схиляє своє чоло й сам С. Смаль-Стоцький, дарма, що розходиться з його поглядом на питання про розвиток слов'янських мов.

Усі наведені у Шахматова ознаки “спільноруської прамови” С. Смаль-Стоцький зводить до загальнослов'янських діалектних явищ. Мовляв, в загальнослов'янській добі вони мають свій корінь і зародок. Ще тоді накреслені були виразні напрями змін в говорах праслов'янської мови. Тільки далі завершення їх на свій питомений лад належить уже до історичного життя кожної слов'янської мови. Накреслені ще в праслов'янську добу діалектні відтінки загальнослов'янської мови згодом окремі слов'янські мови розробили їх на свій лад в свої спеціальні норми в своїм індивідуальнім житті. Сюди між іншим С. Смаль-Стоцький залічує початки такого явища, як зм'якшення приголосних перед звичайними *e, i*, що його вимову зустрічаємо в російській, білоруській і польській мовах, тоді як українська і південнослов'янські мови (частково чеська й словацька) більше зберегли первісну праслов'янсько-індоевропейську вимову.

Тимто всі ті явища окремих слов'янських мов, що мають в засаді хоч не однаковий, то, принаймні, аналогічний розвиток (а всі слов'янські мови беруть більшу чи меншу участь) не можна, на думку Смаль-Стоцького, виводити одно з одного, а тільки з одного спільного джерела, праслов'янського пня. “Їх можна і треба порівнювати, — каже далі Смаль-Стоцький, — зазначувати правильні їх відносини в часі і просторі, але фальшиво було б установлювати який-небудь тісніший генетичний зв'язок одного з одним, хібащо тільки зв'язок усіх їх разом”. Однаковий або подібний розвиток певного звукового явища (хоч цілком однаковий він властиво не буває) в окремих мовах не дає, як твердить С. Смаль-Стоцький, ніяких підстав виводити з того якийсь фонетичний зв'язок між ними, бо вла-

стива генеза такого розвитку, властивий його зародок є тільки в праслов'янській мові.²⁵⁾

Свої методологічні засади в цім питанні С. Смаль-Стоцький розкриває в критиці на статтю van Wijk'a “Remarques sur le groupement des langues slaves” (Revue des études slaves, 1924, IV, 5) та в відповіді на критику того ж славіста (Slavia, 1926, V) на перше видання “Розвитку поглядів”.

Мова йде про Шляйхерову генеалогічну теорію родовідного дерева, яка знаходить виправдання у van Wijk'a і заперечення у Смаль-Стоцького. Смаль-Стоцький не заперечує генеалогічної методи, але розуміє її інакше, ніж Шляйхер і особливо Шахматов.²⁶⁾ Його генеалогічна метода різниться від Шляйхерової теорії тим, що субстратом її є тільки окрема мова, яка свого споріднення з іншими мовами сама вияснити не може і таких претенсій зовсім не має. Вона, мовляв, дає тільки матеріал, який треба синхронічною методом опрацювати та порівняти з мовними фактами, здобутими діяхронічною методом також і з інших споріднених мов. І тоді тільки відносини їх споріднення вірно виявляться. Звідси у Смаль-Стоцького тісний зв'язок генеалогічної методи з компаративною методом, яку докладно обговорює Меїє (A. Meillet. La méthode comparative en linguistique historique, Oslo, 1925). Спочатку треба встановити у згоді із звуковою системою кожної мови ті факти, які маємо порівнювати між собою, а тоді вже порівнювати їх.²⁷⁾

Відкинувши Шляйхерову родовідну теорію, С. Смаль-Стоцький тим самим відкинув і його групову теорію, зокрема групову теорію для слов'янських мов, бо ніяких, мовляв, показів немає на те, що в праслов'янську добу існували будь-які ізольовані групи. На цій підставі він і полемізує з van Wijk'ом, який, дотримуючись групової теорії, допускав спочатку з Лескіном чотири групи, а потім разом з Ягічем прийняв три

25) С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів. 70—71.

26) Ще раніше він виклав свої думки в Slavia, 1924, III, 466, дотримуючись поглядів представників індогерманістики. Напр.: Güntert. Grundfragen der Sprachwissenschaft. Також: Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Schuchard—Brevier. Ein Vademecum der allg. Sprachwissenschaft. Halle. 211, 237, 345.

27) С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів, 88.

про різні звичаї східних племен та про їх відокремлене життя. Як же, — питає він, — серед таких обставин міг бути спільноізолювані групи. “Нема найменшої підстави думати, — каже Смаль-Стоцький, — що слов’яни, переступаючи межі своєї батьківщини і посуваючись з неї на всі сторони, робили це зорганізованими групами, які довший час жили спокійно для себе спільним життям і аж у цій добі витворили в спільній своїй груповій мові щось нового, щось тільки спільного, а від усіх інших групових мов відмінного. Усі знані нам досі історичні і мовні факти рішуче говорять проти такого погляду”.²⁸⁾

Отож всі ті мовні ознаки, що ними оперують прихильники групової теорії, Смаль-Стоцький зводить тільки до праслов’янського джерела. “Тут і тільки тут, — каже далі Смаль-Стоцький, — а не тільки в ізолюваних групах, треба шукати зародку, зв’язку і тенденцій розвитку цих і тим подібних змін, бо всі ті зміни обіймають саяк чи так усі слов’янські мови, а цей безперечний факт є незбитим доказом на те, що вони зродилися ще в часі слов’янської спільності і належать до історії праслов’янської мови. То більше, то менше однакові позначки поодинких слов’янських мов не є отже доказом якогось їх спеціального спільного розвитку в якійсь ізолюваності від інших мов, а вказують тільки на географічне розміщення в праслов’янській спільній батьківщині тих говорів праслов’янської мови, з яких опісля вийшли слов’янські племена та їх мови”.²⁹⁾

Смаль-Стоцький заперечує будь-яку групову ізолюваність. Він каже, що між поодинокими західними і східними племенами, а так само між західними і південними довгий час не було ніякого чужоплемінного клина, який би спричинив розрив зносин між ними, оскільки такі зносини тоді були можливі. З другого боку, Смаль-Стоцький не уявляє якогось спільного розвитку східнослов’янських племен в VIII-X ст., як це твердить van Wijk, на такому великому просторі від Новгороду до Тмуторокані. Мовляв, і найстарший літопис оповідає

28) Там же.

29) Там же, 89.

ний розвиток їх мови на тій обширній території, яку вони займали? А коли й почали творитися осередки спільного життя в східнослов’янських племен, то, як відомо з найстаршого літопису, їх було вже кілька, навіть в добу Київської держави. Це факти, — каже Смаль-Стоцький, — з якими ніяк не можна погодити теорії про спільну всім східнослов’янським племенам прамову.³⁰⁾

З інших учених, що відкидають групову теорію, слід згадати ще О. Колесу (Погляди на історію української мови, Прага, 1924), К. Німчинова (Український язик у минулому й тепер, Харків, 1926),³¹⁾ Бодуена де Куртене (Ювілейний Збірник НТШ, 1925, Львів) та ін. В останні часи виразні позиції в цім питанні зайняв білоруський учений проф. Ян Станкевич в своїх працях з історії білоруського народу та його мови.

V

ТЕОРІЯ Я. СТАНКЕВИЧА ПРО ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ І МОВИ

Проф. Ян Станкевич недавно опублікував статтю про походження білоруського народу і мови під назвою “Кароткі начырк гісторыі Крывіч-Беларусі (Веда, 1951, лютий-березень, Нью-Йорк). В цій статті автор виразно ставить питання про місце білоруської мови в родині інших слов’янських мов, як мови цілком окремої, незалежної від будь-яких проміжних стадій в її розвитку.

Походження білоруського народу Ян Станкевич зв’язує з балтами, які, на його думку, до приходу слов’ян жили на території Білорусі. Коли прийшли на цю територію слов’яни, вони змішалися з балтами і утворили разом з ними новий, білоруський народ. Про балтсько-слов’янську основу білоруського народу, на його думку, свідчать балтійські географічні назви, що поряд із слов’янськими поширені по всій білоруській території. Так існує певна кількість особових назв (прізвищ) балтського походження.

30) Розвиток доглядів, 90.

31) Див. ще його працю в “Червонім Шляху”, Харків, 1926.

Балтський вплив проф. Ян Станкевич вбачає в деяких рисах і особливостях білоруської мови. Напр., змішування **ч—ц**, **ж—з**, **ш—с** в північній частині Білорусі подібно, як і сучасні балтські латиші знають чергування **ч—ц**. Він припускає можливим, що навіть білоруське акання повстало під впливом мови стародавніх балтів.³²⁾

Таким чином, в історії білоруського народу, як твердить проф. Ян Станкевич, було два періоди — балтський (життя балтів, що увійшли в склад білоруського народу (і праслов'янський) життя слов'ян, що увійшли в склад того ж білоруського народу). “Природна річ, — каже автор, що не могло бути ніякого періоду “праруського”.

Панівною мовою білоруського народу все ж таки стала мова слов'янська. Білоруська мова розвинулася безпосередньо з одного з діалектів спільно-слов'янської мови. Тому, мовляв, немає підстави припускати проміжну стадію, відому в російській науковій літературі під назвою “загальна” або “праруська”.³³⁾

Думку проф. Станкевича розвинув далі Давидович Городзенський в статті “Поды апырчанасці беларускага народу” (Веда, 1952, ч. 4). Він твердить, що в світлі найновіших мовних даних не викликає сумніву той факт, що праслов'янська мова безпосередньо розпалася на сучасні слов'янські мови. Але, як у сучасних мовах, так і в мові праслов'янській в часи її діалектної диференціації діалекти, що ближче межували між собою, переживали більш спільні явища, ніж діалекти, що були далі один від одного. Звідси й мови, що потім розвинулись з цих діалектів, — одні мають більше спільних рис, другі — менше. Одні ближче стоять одна до одної, другі — далі.

Отож із цього погляду, — каже автор, — а не тільки з погляду географічного (і не з погляду проміжних епох, яких не було) можна поділяти слов'янські мови на групи — західну, південну і східну. Коли приглянутися, — каже далі автор, —

32) В рос. мові акання, на його думку, повстало під впливом білоруської мови від білоруської інтелігентської еміграції в Москві в XVII ст. Мовляв спочатку цей вплив позначився на мові Москви, а звідти акання перейшло в рос. літ. мову.

33) Див. Я. Станкевич. Месца блр. яз. сярод інших слав. языков і час узьніку. Родная мова, Вільня, 1930, б. 97—109.

до рис, спільних у мові білоруській з іншими мовами слов'янськими, то, з огляду на їх кількість і якість, можна сказати, що мова білоруська найближче стоїть до горішньо-лужицької і української, трохи далі від долішньо-лужицької, а ще далі від кашубської, а далі вже йде польська і російська мова, що стоять на однаковій відставні від білоруської. Щодо місця білоруської мови серед інших слов'янських мов, то автор ставить її між групою західною і східною, подібно до того, як чеська мова займає місце між групами західною і південною.

Автор обґрунтовує свою думку такими давніми мовними явищами: 1) спільний в західнослов'янських мовах і в білоруській мові перехід зм'якшених приголосних **д, т, н, с, з** в середньоязикові **dź, ć, ń, ś, ź**; 2) з індоєвропейського довгого “e” перед носовим чи групою носових приголосних маємо звук відповідно до старого рефлекса “ять” в білоруській, староболгарській, кашубській, польській, чеській, тоді як у мовах російській, сербо-хорватській, словінській і українській розвинувся звук відповідно до старого рефлекса носового “ен” (білр.: румены, сямены; рос.: румяный; укр.: сім'яний, рум'яний, кам'яний); 3) в білоруській мові, як і в інших слов'янських мовах, крім російської і української, збереглось ять перед **і** (білр.: ён сядзіць з сьдїть, дзятина, мезіны; рос.: сидит, мизинец; укр.: сидить, дитина); 4) білоруська мова спільно з мовою сербо-хорватською і з говірками словінськими має стверділе **р**; 5) білоруська мова спільно з обома лужицькими, кашубською і полабською мовами має приставне **в** (вона, восень, наука); 6) в білоруській мові діалектно збереглися групи **дл, тл**, як і в західнослов'янських мовах.

Давидович Городзенський вказує й на такі особливості, яких немає ні в одній слов'янській мові, окрім білоруської: 1) інший розвій голосних ненаголошених від наголошених, акання та багато рис, з ним зв'язаних; 2) звук **ы** в префіксах перед **йь** (зыйду, падыйдзеш, абыймеш, здыймеш та ін.); 3) закінчення **-у (ю)** в місцевому однині іменників чол. роду особових (Аб Адаму, аб персу та ін.).

СТАТТЯ В. ПЕТРУСЯ ПРО СЛОВ'ЯНСЬКУ МОВНУ ОДНІСТЬ

В "Известиях Академии Наук СССР" (Отделение литературы и языка, 1951, том X, выпуск 4, июль - август) надруковано статтю В. П. Петруся під назвою "Славянская языковая общность и славянские языки". Редакція вважає цю статтю дискусійною. В пляні наших завдань ми не можемо обійти цієї статті, і тому спинимось на ній окремо.

В. Петрусь слов'янську мовну одність зв'язує з родовим ладом суспільства. Цю одність він вважає наслідком взаємодії двох факторів — успадкованої мовної традиції і безпосереднього мовного спілкування, мовної практики. Мовне спілкування могло бути безперервним, постійним тільки в межах одного роду та в зносинах з сусідніми родами. Але воно, те мовне спілкування, не могло бути таким між родами, що не стикались один з одним територіально, що далеко були один від одного.

Слов'янські народи спочатку жили суміжними родами. Їх зв'язувало регулярне мовне спілкування, яке саме й підтримувало оту слов'янську одність з однією спільною мовою, що творила собою слов'янську мовну одність з її діалектним розвитком. Ця система слов'янської мовної одности і діалектних відносин в її середині була порушена з початком розселення слов'ян, яке тривало, на думку автора, не менше чотирьох століть (III—VII ст.).

Цей період розселення слов'ян разом з тим був періодом руйнування родового ладу і утворення племінного ладу. Це привело до уніфікації мов, до утворення племінної мовної одности. Головну роль тут стала відігравати територіальна відстань, що її В. Петрусь вважає третім фактором в регулюванні мовного спілкування. З розселенням окремих племен на нових територіях ці племінні території, будучи відмежовані одна від одної, стають таким чином основною умовою до витворення особливої племінної мови - діалекта. Мовою вона зветься в силу свого тепер самостійного розвитку, незалежного від розвитку інших племінних мов; дія-

лектом — в силу своєї залежності від одности попередньої, спільнослов'янської. Розвиток цих нових мов - діалектів, як і раніше, проходить в двох напрямках: в напрямі створення одности нового типу і в напрямі утворення нових діалектних варіацій в межах, що її припускає ця одність на всій племінній території.

Період розселення слов'ян на великих просторах західної, східної і південної Європи завершується утворенням трьох великих угруповань — західного, східного і південного. Розуміється, ці угруповання в Петруся не мають нічого спільного з теорією родовідного дерева. Вони мають у нього лише географічно-територіальне значення. На цих територіях, мовляв, концентрувались окремі племена або племінні союзи навколо економічних і політичних центрів.

В. Петрусь далі твердить, що об'єднання близько споріднених племен в державних кордонах сприяло утворенню слов'янських народів, а разом з цим і виробленню мовної одности нового типу в межах кожного народу. Автор застерігає, проте, що держава сама собою ще не забезпечує перетворення певної групи споріднених племен в народ, вона, на його думку, тільки сприяє швидшому процесові цього перетворення. В зв'язку з цим він надає певного значення умовам феодального громадського ладу з його роздрібністю земель за принципом феодального володіння. В цих умовах, як твердить Петрусь, мовні процеси "не могли проходити рівно й безперебійно". Роздрібнення земель і занепад уже створених політичних центрів та виникнення інших — все це, на його думку, "швидше гальмувало, ніж посувало вперед утворення слов'янських народів та їх мов".³⁴⁾

Процеси утворення трьох східнослов'янських народів (ук-

34) З цього приводу Р. Аванесов в статті "Учение о языке и диалекте в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию" пише так: "Епоха феодалізму, таким чином, характеризується, з одного боку, об'єднанням, уніфікацією діалектів старшої формації в середині окремої феодальної одиниці (землі, князівства — "напівдержави") і поступовим виробленням її єдиної мови; з другого боку, розвиток нових мовних особистостей, різних на території окремих феодальних земель". (Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Москов, Грсууд. Университет. 1952, стр. 303). Див. ще проф. Л. П. Якубинский. Образование народностей и их языков. Вестник Ленинградского Университета. 1947, ч. 1.

раїнського, російського і білоруського) та їх мов сягають, на думку В. Петруся, епохи ліквідації племінних територій і нових концентрацій населення, що розмовляло близько спорідненими племінними мовами-діалектами. Цей період мав обняти яких п'ять-шість століть (X-XVI ст.), так що цілковитого завершення ці процеси мали дійти тільки перед початком XVII ст. Це означає, що на цей час цілком сформувались три типи мовної одиниці, кожна з своєю власною системою внутрішнього діалектного розвитку.

Виходить, що спільнослов'янська мовна одиниця (спочатку родова, потім племінна) існувала до X ст. А з X ст. почалися процеси творення окремих слов'янських мов. Як видно, цю спільнослов'янську мовну одиницю Петрусь відтягає досить далеко, коли племінні мови в період розселення слов'ян він ще не називає самостійними мовами, а тільки мовами-діалектами. Розуміється, ця одиниця не була такою, якою вона була на початку, до розселення слов'ян, але так чи інак ця одиниця ще існувала в період розселення. Дата існування спільнослов'янської мовної одиниці у В. Петруся в основному спадається з датою цієї одиниці (X-XI) у Н. Трубецького (див. стр. 9—10).

З другого боку, самий той факт, що з розселенням слов'ян з первісних діалектів чи діалектних груп стали творитися вже мови-діалекти, набираючи до певної міри значення вже окремих мовних систем, — все це показує, що творення окремих слов'янських мов мало свої зародки ще в періоді розселення слов'ян, тобто, за періодизацією Петруся, в III-VII ст. Так що творення слов'янських мов можна відтягнути значно далі назад, при цьому не порушуючи вказаної раніше дати існування спільнослов'янської мовної одиниці. Інакше кажучи, при існуванні спільнослов'янської мовної одиниці вже відбувалися процеси творення окремих слов'янських мов. Тому ми не схильні до думки відтягати закінчення цих процесів зокрема творення східнослов'янських мов аж до XVI ст., як це робить В. Петрусь. Зформування окремих мовних систем східнослов'янських народів, може ще не цілком обшліфованих, відбулося значно раніше від XVI ст.; його можна було б відтяг-

нути назад ще до початку історичного життя цих народів.

В. Петрусь нічого не згадує про так звану "спільнослов'янську мовну одиницю", що лежить в основі теорії Шахматова. Він дуже обережно обійшов це питання, обмежившись тільки тим, що термін "східнослов'янський" ототожнив з терміном "руський", тобто назвав три східнослов'янські народи "руськими" народами там, де мова йде про їх виникнення, очевидно, в шахматівським розумінні, бо в іншому місці він чітко розмежовує терміни: український, білоруський, російський.

Ми не заглиблюємось у деталі, що ними оперує автор, зокрема щодо розселення слов'ян, формування племен, народів, націй тощо, ґрунтуючись головним чином на догмах Й. Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания" (Москва, 1950), бо всі ті численні цитації й необґрунтовані ніякими джерельними даними штучні комбінації та фантастичні припущення про нову мовну одиницю майбутнього, спільну "для всіх людей світової мови", не мають безпосереднього відношення до нашої теми.

Ми тільки вкажемо, що сама постава питання про слов'янську мовну одиницю та розпад цієї одиниці в процесі розселення слов'ян і формування окремих слов'янських мов в принципі правильна, згідно з основною формулою, що її В. Петрусь поклав в основу своєї праці: слов'янська мовна одиниця включає в себе і внутрішній її діалектний розвиток як необхідну умову розвитку самої мови. Саме цей діалектний розвиток і ліг в основу творення всіх слов'янських мов, ставши передумовою їх цілковитої самотності.

УІІ

СПРОБА НАУКОВОЇ АНАЛІЗИ ЯВИЩ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЇЇ МІСЦЯ

Після сказаного можна ствердити, що слов'янська мовна одиниця тривала значно довше, ніж це здавалось раніше; вона тривала ще деякий час навіть після розселення слов'ян. Ця одиниця була в діалектному розвитку всіх слов'янських мов, аж поки цей розвиток не завершився перетворенням колиш-

ніх діалектів праслов'янської мови в самостійні слов'янські мови, що засвідчили своє окреме існування в ранніх історичних пам'ятках. З цього виходить, що немає ні історичних, ані мовних підстав гіпотетично творити ще проміжну т. зв. "спільноруську прамову".

Та й самий термін "руський" в розумінні Шахматова має політичне значення³⁵⁾, як політичне значення мало й слово "Русь"³⁶⁾, політична назва Київської держави³⁷⁾. Ця назва цілком розходиться з етнічним поняттям: східнослов'янські племена в той час уже не становили собою етнічної одиниці.

Таким чином, питання про слов'янську мовну одиницю можна вважати вже вирішеним. Нині ми ставимо інше питання, питання про слов'янську мовну близькість (спорідненість). З цим питанням є в близькому зв'язку питання класифікації слов'янських мов, що досі ще не має собі остаточного вирішення.

Відкинувши групову теорію розвитку слов'янських мов, ми повинні б питання мовної близькості (спорідненості) поставити на зовсім інші методологічні основи. В питанні мовної близькості (спорідненості) слов'янських мов треба класти в основу не окремі групи мов, як це робили досі ті дослідники, що дотримувались групової теорії, а цілу праслов'янську мовну систему в її діалектному розвитку. Проф. Є. Тимченко в цитованій уже праці пише, що діалекти чи говори тих народів, що колись були близькими сусідами і мали тісніші взаємини торговельні, політичні та релігійні або ті, що, хоч і відійшли далі, але мали деякі аналогічні мовні тенденції і розвивали більше спільних рис, ніж ті, що в таких взаєминах не були або мали інші мовні тенденції і підлягали іншим мовним впливам. Таким чином, — пише він далі, — ступінь близькості мов визначається тепер кількістю спільних рис, що об'єднують (інтегрують) ті мови в звуках, формах, синтаксі та лексиці; близь-

кість їх у минулому, в найдавніші епохи їх життя, тобто близькість генетична, визначається також певною кількістю спільних мовних тенденцій, що споводували однакову або близько подібну мовну еволюцію, хоч може неоднорічну.³⁸⁾

Отож, ґрунтуючись на цих методологічних основах, ми не можемо вже нині в питанні мовної близькості (спорідненості) базуватись виключно на географічно-територіальному принципі і ділити слов'янські мови відповідно до цього на групи: південну, західну і східну. Як би прийняти такий поділ, то він був би умовний, без глибших наукових засад. Ніхто не заперечує того факту, що протягом довшого сусідства між мовами могли витворитися спільні риси — фонетичні, морфологічні, синтаксичні і особливо лексичні. Напр., сучасна українська мова має багато спільних рис з білоруською і російською мовами, з одного боку, та з іншими сусідніми мовами, з другого боку. Але не всі ці спільні риси можна розцінювати в їх генетичному розвою. Деякі з них треба розцінювати як пізніші витвори, які повставали в наслідок взаємного впливу неоднакових мовних систем.

Генетичної (органічної) мовної близькості (спорідненості) слов'янських мов треба шукати глибше, в корінні їх діалектного співжиття в праслов'янську епоху. Це єдиний науково виправданий метод вирішення цього питання. До того ж треба мати на увазі, що не завжди дані сучасної географічно-територіальної мовної близькості (спорідненості) відповідають даним спорідненості генетичної, споконвічної. Не дарма С. Смаль-Стоцький, полемізуючи з Лер-Сплавінським і Н. Трубецьким, оборонцями теорії "спільноруської мовної одиниці", аргументує свої погляди такими експериментальними доказами: українські вояки з Галичини (а також і селяни) не могли порозумітися з такими російськими вояками, що походили з центральної Росії, зате дуже легко могли порозумітися з вояками хорватами; за два, три тижні українські вояки, що стояли постоем в Боснії, говорили вже по-сербськи; від часів Йосифа II живуть на Буковині російські старовіри липовани між українцями, але не поукраїнчилися,

38) Проф. Є. Тимченко. Слов'янська одиниця, 6.

35) Див. Акад. А. Шахматов. Введение в курс истории русск. яз., стр. 12.

36) Див. проф. Роман Смаль-Стоцький. The origin of the word "Rus." Slavistica, No. 6.

37) Проф. П. Ковалів. До п'ятиріччя "Славістики". Свобода. Неділ. вип. 1952, ч. 44. В сучасній советській славистиці термін "русский" вживається для позначення поняття "східнослов'янська народність". Див. Д. С. Лихачев. Возникновение русской литературы. Москва-Ленинград, 1952, стр. 3.

тоді як колишні сербські колонії на Україні “геть чисто поукраїничилися.”³⁹⁾

Дуже яскравим прикладом може служити польська мова, яка географічно межує з українською, але за деякими мовними (фонетичними) ознаками стоїть далі, ніж словацька або чеська, або навіть сербська і болгарська.⁴⁰⁾ Такі факти може виявити тільки докладне наукове вивчення мовних явищ, що в різних слов'янських мовах збереглись по-різному. Це одна з найбільших проблем сучасної славістичної науки. Як одну із спроб такої наукової аналізи мовних явищ, зокрема в українській мові, дає нам цитована вже праця проф. Є. Тимченка. Тому вважаємо спинитися на тих місцях докладніше.

Проф. Є. Тимченко за підставу визначення мовних взаємин бере звуковий розвій мови, вважаючи його головним психо-фізіологічним чинником в еволюції мови взагалі. Зокрема щодо української мови, то, виходячи з принципу паралелізму певних мовних тенденцій, він визначає в грубших рисах її місце в слов'янській родині. За основу своїх наукових спостережень він узяв фонетичний розвій.

1) Так, праслов. kv, gv; tl, dl; pj, bj, vj, mj в українській мові дали відповідні рефлексі: **цв, зв, л; пл, бл, вл, мл.** Напр.: цвіт з kvěť, зірка з gvězda; плів з pletlъ, молити з modliti; куплю, люблю з kupjъ, ljubjъ; земля з zemja. Ці явища спільні східній і південній групам слов'янських мов і розвинулись за передісторичної доби.

2) Праслов. t, d' з індоєвроп. tj, dj в українській мові дали **ч, дж**, звідки пізніше розвинулось **ж**: свіча з svěča, межа (меджа) з međa. Це явище спільне в україн. з рос., білор. і частково з словінськ. і хорват. (кайкавськ.) діалектом сербської мови.

3) Праслов. g перейшло в велярний спірант і далі в гортанний. Це явище, принаймні, в першій його стадії передісторичне і спільне з білор., чеськ. і словацьк. (в першій стадії воно властиве й півд.-рос.).

4) Праслов. м'яке **é** збереглося в українській мові в усіх позиціях, крім перед **е, и**; **отець, печериця, руці.**

5) Всі приголосні, що були в праслов'янській мові напівпалітальними і палітальними, перед **е** (з праслов. е, ъ), **и** ствердли: **небо, пень, нива.** Це явище в українській мові поширене більш систематично, ніж аналогічне явище в чеській, словацькій, болгарській, сербській і словінській, **і, мабуть, початок його також сягає передісторичної доби.**⁴¹⁾

6) Праслов. губні в українській мові ствердли у всіх позиціях: **голуб, кров, м'ясо, п'ять.** Цей процес почався десь в XI ст. Це саме явище бачимо і в чеській мові, словацькій і сербській.

7) Праслов'янські сильні **ъ, ь** між XI - XII ст. перейшли у відповідні **о, е**: сон з сънъ, день з днь. Це явище спільне з рос., білор., болг., словін., гор.-луж. і частково (щодо **ь**) з польськ., луж., чеськ. і словацькою. А перед **ј** вони перейшли в **и** (первісно **и, ы**): **пий, мий, рию, добрий, синий** (літер. форма **синій** — пізніша аналогія від інших відмінків) з рьј, мъј, гујъ, добръјъ, синьјъ. Ця риса спільна з усіма слов'янськими мовами, крім рос. (**пей, мой, рою, доброй, синей**).

8) Праслов. **ъ, ь** (перед твердими приголосними) перейшли в **ов (оу)**: **довг, вовк, повний** з dъlgъ, vьlkъ, рьlvъ. Частково те саме бачимо і в словін. і серб.

9) На місці праслов. **гъ, гь, лъ, ль** в відкритім складі між приголосними маємо **ри, ли**: **кривавий** з kъvavъjъ, **гриміти** з grъmēti, **глитати** з glъtati. Ця риса спільна з білоруською мовою.

10) Праслов. дифтонги **or, ol, er, el** в середині слова перед приголосною розвинулись в **оро, оло, ере**: **борода** з borda, **колода** з kolda, **берег** з bergъ, **молоко** з melko. Ця риса розвинулася десь в IX ст. і обіймає україн., білор., рос. мови.

11) Праслов. дифтонги **or, ol** на початку слова змінилися в **ро, ло**: **рости (ріст), локоть.** Те саме явище **е** і в рос., білор., пол., словацьк., чеськ., лужицьк.

12) Праслов. **је** на початку слова **лябіялізувалося** в **о**:

39) С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів, 66.

40) М. Сулима. З історії української мови. Харків, 1927.

41) Порівн. Н. Дурново. К истории звуков русского языка. Slavia, 1922.

озеро з jezero. Ця риса спільна з рос. і білор.. В відкритім складі ненаголошене е зберігається і діалектно має нахил до підвищення артикуляції, тобто переходить в и: нимá, силó, бирý. В закритім складі воно перейшло в і: ніс з nesľъ. Праслов. о в закритім складі перейшло в і: ніс з nosъ. Обидві форми властиві тільки українській мові, але зміна о в такій позиції в інший звук (напр. у) властива частково пол., луж., чеськ. і словацьк., а звук е через ступінь о переходив в у тільки в польській мові: miod, wieszół. Ці явища розвинулись протягом XII - XIV ст.

13) Праслов. у, і злилися в однім відкритім и. Це явище аналогічне з серб., словін., чеськ. і словацькою мовами, але відходить від інших слов'янських мов, де різниця між цими двома звуками зберігається: син з synъ, синій з synьjъ.

14) Українські початкові в, у та й, і взаємно міняються: убігти, учити і вчити, іти і йти і т. д. Ця риса спільна з білоруськ. і певно передісторична, бо датується найдавнішими пам'ятками.

15) Праслов. носове Q перейшло в у: дубъ з dQbъ. Ця риса спільна з білор., рос., словацьк., чеськ. і лужицьк.

16) Праслов. носове е через ступінь а перейшло в я: ряд з řed. Ця риса спільна з рос., білор., частково з чеськ., словацьк. і гор.-луж.

17) Праслов. ё перейшло в і. Ця риса спільна частково з серб. мовою (ікавіщина).

Всі ці явища подамо в такій таблиці:

Зміни праслов'янських звуків в слов'янських мовах *)

	укр.	біл.	рос.	словацьк.	чеськ.	серб.	словін.	болг.	луж.	пол.
1. kv, gv » цв, зв	1	1	1	—	—	1	1	1	—	—
tl, dl » л	1	1	1	—	—	1	1	1	—	—
p, b, v, m+j » п, б, в, м+л	1	1	1	—	—	1	1	(1)	—	—

*) В дужках явища близькі (однакової тенденції), але не тотожні, також і діалектні. Колонки зліва на право означають мови за порядком близькості: українська, білоруська, російська, словацька, чеська, сербська, словінська, болгарська, лужицька, польська.

2. tj, dj » ч, дж (ж)	1	1	1	—	—	(1)	(1)	—	—	—
3. g » г	1	1	(1)	1	1	—	—	—	(1)	—
4. č » ц'	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Прасл. м'які приг. перед е, и, ствердли	1	—	—	1	1	1	1	1	—	—
6. Прасл. м'які губні ств.	1	—	—	1	1	1	—	—	—	—
7. ь » о	1	1	1	—	—	—	1	1	1	—
ь » е	1	1	1	1	1	—	—	1	1	1
ъ, ь » и (перед j)	1	1	—	1	1	—	—	1	1	1
8. њ њ » ов	1	—	—	—	—	(1)	(1)	—	—	—
9. гъ, гь, љъ, љь » ри, ли	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
10. or, ol, er, el » оро, оло, ере	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
11. or, ol, (на поч. слова) » ро, ло	1	1	1	1	(1)	—	—	—	1	1
12. je (на поч. слова) » о	1	1	1	—	—	—	—	—	—	(1)
e (в закр. складі) » і	1	—	—	—	—	—	—	—	—	(1)
o (в закр. складі) » і	1	—	—	(1)	(1)	—	—	—	(1)	(1)
13. у, і » и	1	—	—	1	1	1	1	—	—	—
14. Черг. (на поч. слова) в-у, і-й	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
15. Q » у	1	1	1	1	1	—	—	—	—	1
16. e » á	1	1	1	1	1	—	—	—	—	(1)
17. ě » i	1	—	—	—	—	(1)	—	—	—	—
	23	15	11(1)	9(1)	8(2)	7(3)	7(2)	6(1)	5(3)	3(2)

Як бачимо з таблиці, українська мова за кількістю спільних фонетичних процесів найближче стоїть до білоруської мови, далі — до російськ., словацьк., чеськ., а далі вже до сербськ., словін. та болгарськ і найдалі до лужицьк. і польської. Цими спільними рисами проф. Є. Тимченко й визначає місце української мови в родині інших слов'янських мов. Розуміється, це не повний показник взаємної спорідненості української мови з іншими слов'янськими мовами, бо тільки виявляє цю спорідненість в одній мовній галузі (фонетичній); але цим же шляхом можна дослідити й інші галузі (морфологію, синтаксус, лексику), — все це проблеми нашого часу.

Тут важливо ще відзначити, що проф. Є. Тимченко стверджує на підставі цих даних, що розвій української мови йшов іншим шляхом, і годі його вяснити гіпотезою "спільноруської прамови". На це, — каже він, — не дозволяють спільні у неї зміни з іншими, не східнослов'янськими мовами, зміни, що

могли повстати в ній тільки як в колишнім діалекті праслов'янської мови. ⁴²⁾)

VIII

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Отож питання мовної близькості (спорідненості) слов'янських мов можна вирішувати в двох напрямках: з одного боку, можна говорити про генетичну мовну близькість, з другого, — про географічно-територіальну близькість. Це два окремі напрями, два методологічні шляхи, на які в науці треба конче зважати і не плутати їх.

Питання генетичної мовної близькості (спорідненості) слов'янських мов вирішується тільки за принципом окремого їх розвитку з діалектів праслов'янської мови. Тобто сучасну мовну близькість (спорідненість) треба шукати в давній діалектній близькості (спорідненості), коли всі слов'янські мови творили собою єдину мовну систему праслов'янської доби. Це єдиний методологічно правдивий шлях наукового вирішення цього питання. Але ніяк не можна цієї близькості (органічності) шукати в так званім родовіднім дереві, в перетворенні сднієї мови в другу, бо фактично такого процесу ніколи не було, щоб одна мовна система перетворилась в другу мовну систему.

Питання географічно-територіальної близькості (спорід-

42) Проф. Є. Тимченко. Ор. с. 7—9. Новітнє мовознавство вже не задовольняється тим, щоб визначити близькість між мовами більшою чи меншою кількістю прикмет. Критерієм близькості зокрема слов'янських мов нині вважається структурні особливості кожної мови зокрема, як, напр., зміна *o*, *e* в *i*, диспаліталізація приголосних перед *e*, *i* в україн., чеськ., серб., словін., болгар. мовах. диспаліталізація губних приголосних в україн., чеськ. і серб. мовах; паліталізація приголосних перед *e*, *i* в російській і частково в білоруській мовах; акання в білоруській мові і в південно-російським діалекті; дифтонги в білоруській мові і в північноукраїнським діалекті; збереження нефрикативного *g* (*g*) в північноросійським діалекті; фрикативне *g* (*h*) в українській, білоруській і чеській мовах та в південно-російським діалекті; перехідне зм'якшення приголосних в українській і білоруській мовах та інш. Див. К. Михальчук. К вопросу об отвердении слогов в малорусском (Ученые записки Казан. университета, 1903, декабрь, стр. 24 - 30). В. Ганцов. Характеристика польських дифтонгів (Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, 1923, кн. II - III, 117 - 118).

неності) вирішується за принципом пізнішого територіального співжиття окремих слов'янських мов. Таке територіальне співжиття ніколи не може бути критерієм, показником органічної мовної близькості (спорідненості): може бути менший чи більший вплив у фонетиці, морфології, синтаксі і лексиці (розуміється, як пізніше явище, що повстало в наслідок взаємних впливів, а не органічного розвитку), але мовні системи зберігають свою споконвічну самобутність.

Звідси виходить, що географічно - територіальну мовну близькість (спорідненість) треба розцінювати як умовну близькість, близькість, що витворилась в наслідок пізнішого співжиття окремих слов'янських мов. Такою ж умовною треба вважати й класифікацію слов'янських мов, коли ми цю класифікацію робимо за принципом географічно-територіальним. Така класифікація не наукова, вона має більш практичне значення. Наукова класифікація мала б бути побудована на генетичній основі, на основі давніх взаємин між слов'янськими мовами, ще на стадії їх діалектного співжиття в добу спільно-слов'янської мовної одиниці.

Чеський славіст Гуер у свій час писав, що "nelze jazyky slovanské z vnitřnych nějakých důvodů dělití na západnoslovanské, jihoslovanské a východoslovanské (nebo na skupiny dvě: západní a jihovýchodní). Dělení takové může mítí jenom cenu praktickou, nema však oprávnění vědeckého; vědecká klasifikace jazyků slovanských spokojuje se s jejich vyčtem a konstatováním starých rysů společných" ⁴³⁾.

Саме таку класифікацію виправдував ще Мілошич, ⁴⁴⁾ додержуючись погляду, що всі слов'янські мови самостійні, і коли мова йде про їх групову спорідненість, то цю спорідненість треба розцінювати в межах їх географічного становища, власне, їх оточення, сусідства, бо мови географічно ближчі мають більше спільного, ніж ті, що між собою не межують. Мікола ⁴⁵⁾ теж не надає поділові слов'янських мов на три групи жодної мовноісторичної вартості, але дотримується цього поділу тільки як географічно придатного.

43) Úvod do dějin jazyka českého, 1924, стр. 80.

44) Див. його "Vergl. Gr." "Formenlehre".

45) Ursl. Gram. Heid., 1913.

Такої ж думки дотримувався й С. Смаль-Стоцький,⁴⁶⁾ який писав, що “не можна властиво про поділ слов’янських мов щось іншого сказати, як тільки, що кожна мова становить одиницю, індивідуальність для себе; а чи вона більше або менше споріднена з якоюсь іншою слов’янською мовою, про це свідчать і рішають мовні факти, а це знов головню залежить від географічних їх відносин до себе”.

Географічно-територіальну класифікацію слов’янських мов ми могли б подати за такою ось схемою:

Зах.-слов. мови

Лужицька
Польська
Чеська
Словацька

Сх.-слов. мови

Російська
Білоруська
Українська

Півд.-слов. мови

Словінська
Сербська
Хорватська
Македонська
Болгарська

На цьому можна вже кінчити наш огляд питання про українську й слов’янські мови та їх взаємне споріднення. Можемо в кінці ствердити, що всі слов’янські народи мають свою понадтисячолітню історію, кожний має свою історичну традицію, кожний витворив собі свою питоменну йому національну культуру, отже й свою окрему мову. Між цими мовами зберігається ще деяка, так би мовити, систерна близькість, що нагадує про колишню праслов’янську одність. Ця близькість проявляється насамперед в збереженні частини спільного словникового складу, в збереженні спільних звукових, словозмінних і синтаксичних елементів. Дослідникам, нашим славістам, конче треба зважати на всі ці факти. Порівняльною методою треба з усією науковою об’єктивністю підходити до всіх тих

46) Розвиток поглядів. 29.

фактів, що виникли в кожній слов’янській мові вже пізніше в наслідок сусідського співжиття, і відрізнити їх від фактів, що є спільними в тих чи тих слов’янських мовах від найдавніших часів їх діалектного життя в праслов’янській мовній системі в добу слов’янської одности взагалі.

На закінчення процитуємо слова акад. Б. Ляпунова, що в критиці (Slavia, 1925, III, 684-694) на працю С. М. Кульбакина (Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919) пише так: “Я схильний говорити не про різні галузі, що виділились з єдиної праслов’янської мови, а про об’єднані рядом фонетичних і морфологічних ознак мовні сфери, приєднуючись в цім відношенні до поглядів проф. Бодуена де Куртене; причім, загальні ознаки діалектних сфер можуть збігатися з окремими загальними і частковими ознаками інших, розрізняючись у подробицях історичного розвитку. Але як розуміти появу або давнє існування тієї чи іншої діалектної риси в якійсь невеличкій частині цілої мовної сфери, що її інші частини характеризуються саме відсутністю цієї риси? В кожному окремому випадку потрібне спеціальне дослідження: в одному випадку це можна пояснити запозиченням з мови сусідньої мовної сфери, в другому — спільним пережитком за певної більш чи менш віддаленої епохи, в третьому — збігом наслідків різних звукових процесів, в четвертому — незалежним розвитком в схожій напрямку в наслідок схожості чи тотожності фонетичних умов. Такі виникають питання, напр., коли мати на увазі білоруське чи діалектне російське дзекання, білоруське і північно-українське ствердіння м’якого **р**, звукові сполучення **гл**, **кл** в говорах старої псковської області відповідно до західнослов’янських **dl**, **tl**, кількісну і якісну зміну **о**, **е** в нових закритих складах в українській мові, зміну, подібну до такої ж зміни за схожих чи тотожних умов, з індивідуальними для окремих мов обмеженнями, в мовах західнослов’янських”.

Отже, не “різні галузі”, а “об’єднані рядом фонетичних і морфологічних (додамо ще: синтаксичних і лексичних, П.К.) ознак мовної сфери” мають бути об’єктом сучасних славістич-

них студій, опертих на багатющому мовному матеріалі їх сучасного та історичних фактах їх минулого.⁴⁷⁾.

47) З погляду новітнього мовознавства наукова класифікація мала б бути побудована за принципом типологічної одности в зв'язку з структурними особливостями слов'янських мов. Така метода дає можливість встановити певні типи слов'янських мов уже не на основі спільних зовнішніх прикмет, що могли витворитися на ґрунті пізнішого географічно-територіального співжиття, а на основі внутрішніх особливостей, що дають можливість відтворити правдиву картину генетичного зв'язку всіх слов'янських мов. Див. N. Trubetzkoy. Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme. *Travaux du cercle linguistique de Prague*. Prague, 1929, ч. 1, стр. 65. Також: A. Isačenko. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. *Linguistica Slovaca*. Bratislava, 1939-1940, т. I-II, стр. 74-75.

ЗМІСТ

Вступ	7
I. Погляди вчених на слов'янську мовну одність	8
II. Системи класифікації слов'янських мов	13
III. Теорія А. Шахматова про "спільноруську одність"	18
IV. Критика теорії А. Шахматова та заперечення групової теорії	22
V. Теорія Я. Станкевича про походження білоруського народу і мови	29
VI. Стаття В. Петруся про слов'янську мовну одність	32
VII. Спроба наукової аналізи явищ української мови та визначення її місця в слов'янській родині	35
VIII. Методологічні основи наукової класифікації слов'янських мов	42

CONTENTS

Introduction	7
I. "Slavic lingual unity" as a scholarly problem	8
II. Classification systems of the Slavic languages	13
III. Shachmatov's theory	18
IV. Criticisms of Shachmatov's theory	22
V. Stankevich's theory about the origin of Belorussians (Krivians)	29
VI. Petrus' paper on "Slavic lingual unity"	32
VII. Status of the Ukrainian language among other Slavic languages	35
VIII. Methodological basis of the scientific classification of Slavic languages	42

ONOMASTICA

A topo- and anthroponymic series edited by
J. B. Rudnyćkyj

To date the following issues have been published:

ONOMASTICA I: The Term and Name "Ukraine" by J. B. Rudnyćkyj, 132 p. Winnipeg, 1951. Price \$1.50.

ONOMASTICA II: Canadian Place Names of Ukrainian Origin by J. B. Rudnyćkyj, 88 p. Winnipeg, 1951. Price \$1.00.

ONOMASTICA III: The Names "Galicia" and "Volynia" by J. B. Rudnyćkyj, 32 p. Winnipeg, 1952. Price \$0.50.

ONOMASTICA IV: The Name "Ukraine" in South-Carpathia by B. Barvinśkyj, 16 p. Winnipeg, 1952. Price \$0.50.

ONOMASTICA V: L'origine du nom des Ruthènes par B. O. Unbegaun, 13 p. Winnipeg, 1953. Prix \$0.50.

ONOMASTICA VI: Contribution to the Methods in Onomastics by G. M. Lucyk, 24 p. Winnipeg, 1953. Price \$0.50.

ONOMASTICA VII: Canadian Toponymy and the Cultural Stratification of Canada by W. Kirkconnell. 16 p. Winnipeg, 1954. Price \$0.50.

ONOMASTICA VIII: The Guagninus' Toponymy of 1611 by O. Kupranec'. Winnipeg, 1954. Price \$0.50.

Obtainable at:

UVAN

P.O. Box 3597,

Station B,
Canada.

Winnipeg, Man.

SLAVISTICA

- No. I — **The tasks of Slavic Philology and Ukrainian Slavistics** (in Ukrainian language), Augsburg, 1948.
- No. II — **V. Chaplenko: Ukrainianisms in the language of M. Hohol (N. Gogol)** (in Ukrainian language, with a French resumé), Augsburg, 1948.
- No. III — **Ivan Sydoruk: The problem of the Ukrainian White-Ruthenian Lingual Boundary** (in Ukrainian language, with English and German resumé, 2 maps), Augsburg, 1948.
- No. IV — **J. B. Rudnyc'kyj: Slavic and Baltic Universities in Exile**, (in English language), Winnipeg, 1949.
- No. V — **J. Byrych: A Page from Czech-Ukrainian Relations** (in Ukrainian language), Winnipeg, 1949.
- No. VI — **R. Smal-Stocky: The Origin of the Word "Rus"** (in English language), Winnipeg, 1949.
- No. VII — **V. Chaplenko: The Language of "Slovo a Polku Ihorevi"** (in Ukrainian language with an English resumé), Winnipeg, 1950.
- No. VIII — **I. Mirtschuk: Das Daemonische bei den Russen und den Ukrainern** (in German language). Augsburg 1950.
- No. IX — **J. B. Rudnyc'kyj: Slavistica Canadiana A.D. — MCML** (in English and Ukrainian, Winnipeg, 1950.
- No. X — **Geo. W. Simpson: The Names Rus', Russia, Ukraine and their Historical Background** (in English), Winnipeg, 1951.
- No. XI — **Metr. I. Ohienko: An Early 17th cent. Ukrainian Russian Dictionary.** (In Ukr. and Russ. 1.), Winnipeg, 1951.
- No. XII — **V. J. Kaye: Slavic Groups in Canada** (in Engl.), Winnipeg, 1951.
- No. XIII — **P. Fylypovych: Hohol's (Gogol's Ukrainian Background,** (In Ukr.), Winnipeg, 1952.
- No. XIV — **W. Kirkconnell: Common English Loanwords in E. European Languages.** (In Engl. 1.). Winnipeg, 1952.
- No. XV — **J. B. Rudnyc'kyj: Slavica Canadiana A. D. 1951.** (In English language). Winnipeg, 1952.
- No. XVI — **J. Sherekh: Participium Universale im Slavischen. 1953.** (in German language), Winnipeg, 1953.
- No. XVII — **Lucy G. M.: Old Church Slavic as a Religious Cult Language** (in Ukrainian with an English resumé), Winnipeg, Man. 1953.
- No. XVIII — **J. B. Rudnyc'kyj: Slavica Canadiana A. D. 1952** (Multilingual), Winnipeg, Man. 1952.
- No. XIX — **I. Sydoruk: Ideology of Cyrillo-Methodians** (In Eng. language) Winnipeg-Chicago 1954.
- No. XX — **P. Kovaliv: Ukrainian and the Slavic Languages** (in Ukr. 1.), Winnipeg, 1954.
- No. XXI — **J. B. Rudnyc'kyj; Slavica Canadiana A.D. 1953** (Multilingual), Winnipeg, 1954.

Price: \$0.50 per copy. Obtainable at:

U V A N P.O. Box 3597, Station B., Winnipeg, Man., Canada